

Yahyâ, Abdülkerim el-Cilâlî sayılabilir. Roger le Tourneau, G. Yver, H. Terasse, E. Lévi-Provençal, G. Marçais, Ch. A. Julien ve R. Brunschvig gibi şarkiyatçılar Kuzey Afrika tarihiyle ilgili önemli araştırmalar yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Süde, *Delîlû mü'errihî'l-Mağribi'l-akşâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I-II; Ahmed el-Miknâsî, *Ehemmü meşâdirî't-târih ve't-terceme fi'l-Mağrib*, Tıtvân 1963; Zekî Muhammed Hasan, *er-Rahhâletü'l-müslimün fi'l-üşûri'l-vüşâ*, Beyrut 1401/1981, s. 132-133, 136-181; Sezgin, *GAS* (Ar.), III/2, s. 236-237, 241-245; Brockelmann, *GAL* (Ar.), III, 75-84; VI, 28-31, 92-100; Menûni, *el-Meşâdirü'l-'Arabîyye li-târihî'l-Mağrib*, Dârülbeyzâ 1404/1983; Abdülganî Abdullah, *Mu'cemü'l-mü'errihîne'l-müslimin hatte'l-karnî's-sânî 'aşer el-hicrî*, Beyrut 1411/1991, s. 71-76, 121-122, 169-170; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihüne't-Tünisiyyûn* (trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Hulevî), Tunus 1993; Avâtîf M. Yûsuf Newâb, *er-Rahâlâtü'l-Mağribiyye ve'l-Endelüsiyye*, Riyad 1417/1996, s. 110-123, 129-135; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, tür.yer.; Nâsirüddin Saïdûni, *el-Meşâdirü'l-târihî ve'l-coğrafi li'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1999, s. 559-567; T. Lewicki, *el-Mü'errihüne'l-İbzâziyyûn fi İfrîkiyyâ eş-Şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâ – Rîmâ Cerrâ), Beyrut 2000; Ali Mustafa el-Misrâti, *Mü'errihün min Libyâ*, Trablus 2002, s. 67-82; Manuela Marin, "Ta'rikh", *EP* (İng.), X, 285; M. Kably, "Ta'rikh", *EP Suppl.* (İng.), s. 799-805; *Ma'leme-tü'l-Mağrib*, Rabat 1410-26/1989-2005, I-XXI, tür.yer.

İSMAİL YİĞİT

Doğu, Batı ve Orta Afrika. Afrika tarihinin ana kaynakları arkeolojik eserler, sözlü anlatımlar ve yazılı metinler olarak üçe ayrılmaktadır. Afrika tarihiyle ilgili yazılı ilk bilgiler Herodotos, Manethon, Pliny, Strabon, Claudius Ptolemaios (Batlamyus) ve Cosmas Indicopleustes gibi Antikçağ tarihçilerinde görülür. En kapsamlı bilgiler ise müslüman Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının, Arapça'yı yazı dili olarak kullanan Afrika yerlisi tarihçilerin ve yerli dillerde yazarların eserlerinde yer almaktadır. Arkeolojik açıdan Afrika tarihine ışık tutacak, kıtaya dışarıdan gelenlerden geriye kalan Fenike, Roma, Yunan ve Bizans dönemlerine ait kalıntılar yanında yerliilere ait en zengin birikime başta eski Mısır olmak üzere bugünkü Sudan ve Etiyopya'daki Aksum ve Nûbe krallıkları topraklarında rastlanır. Güneyde Zimbabve, batıda Mali gibi ülkelerde de krallık dönemlerine ait kalıntılar vardır. İslâmiyet'in Afrika'da yayılmasıyla birlikte kıtanın her tarafında müslümanların inşa ettiği binalar asırlar içinde cereyan eden savaşlarla büyük oranda tahribe uğramışsa da içlerin-

de hâlâ ayakta kalanlar mevcuttur. Tanzanya'da XVI. yüzyılın başında Portekiz donanmasının tahrip ettiği Kilve Sultanlığı'nın saray ve cami kalıntıları (Neville Chittick, *Kilwa: an Islamic Trading City on the East African Coast*, I-II, Nairobi 1974), Emvîler, Abbâsiler, Tolunoğulları, Fâtımîler, Ey-yübîler, Murâbitlar, Muvahhidler, Sa'dîler, Hafsîler, Merînîler, Zîrîler ve Hammâdîler'e ait eski eserler tarihin arkeolojik anlamda en önemli tanıklarıdır. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki Sevâkin adasında, Mısır'da, Tunus, Libya ve Cezayir'de yaptırdığı çeşitli binalarla başta Mali Sahrâaltı Afrika'sında farklı sultanlıkların inşa ettirdikleri yüzlerce yapının kalıntıları Afrika tarihinin önemli eserleri arasında yer almaktadır. Somali kıyılarında ve diğer bölgelerde bulunan sikkelerle diğer tarihî eserler de kıta tarihine katkıda bulunmaktadır.

Dünyada sözlü edebiyatın güçlü olduğu kıtalar arasında Afrika öncelikli bir konuma sahiptir; destan kültürü XX. yüzyılda dahi kıta tarihi için önemli bir unsur şeklinde varlığını hissettirmektedir. Malî'de Suncata destanı, Arap yarımadasından Kuzey Afrika'ya yayılan bedevî Araplar'ın Benî Hilâl destanı, tarihî şahsiyetlerin destanlaşan hayat öyküleri belli oranda kıta tarihinin kaynakları arasında zikredilmektedir. Sahrâaltı Afrika'sında (Bilâdüssûdan) gelenekçiler, arşivciler veya soybilimciler olarak tanımlanan ve kısaca "grio" diye adlandırılan kimseler yazılı tarihe geçişte en önemli bilgi kaynaklarını oluşturmuştur. Malili tarihçilerden Ahmadou Hampâté Bâ *L'empire peul du Macina* isimli kitabını (Dakar 1955) kaleme alırken seksen altı ayrı kişiden bilgi derlemiştir. Yves Person, Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele eden Samori Ture'nin 1830-1900 yılları arasındaki hayatını yazdığı sırada tamamen sözlü anlatımları kaynak olarak kullanmıştır. Senegal'de Amadou Wade 1941'de, Volof ulusunun ortaya çıktığı XIII. yüzyıla kadar uzanan tarihlerini yazarken elli iki ayrı kişinin anlatıklarını not edip Wâlo Krallığı'nın tarihini yazmıştır. Nijerli Diouldé Laya da 1972 yılında *La tradition orale* adlı ortak çalışmayı sözlü anlatımları kullanıp derlemiştir. Sahrâaltı Afrika'sında XX. yüzyılda sıkça başvurulan bu sözlü anlatım eğer yazıya aktarılmıyaydı artık nesli tükenmekte olan birçok anlatıcının vefatıyla bazı tarihî olaylar hakkında günümüze herhangi bir kayıt ulaşmayacaktı.

Tarihin bilinen en eski yazılı kaynakları Afrika kıtasıyla alâkalı olup birinci derecede önemlileri Mısır, Malî, Fas, Cezayir,

Nijerya gibi ülkelerde resmî veya özel kütüphanelerde bulunan yahut sömürgecilik döneminde Avrupa kütüphanelerine taşınan yazma eserlerdir. UNESCO'nun himayesinde faaliyet gösteren Malî'de Ahmed Baba Merkezi'nde, Fas'ta Temgrût Nâsiriyye Zâviyesi Kütüphanesi'nde, Moritanya'nın Şinkit şehrinde Mektebetü Ehl-i Hibbet ve Tîşî'te Mektebetü'l-evkâf gibi kütüphanelerde Batı Afrika tarihi hakkında en nâdir eserler bulunmaktadır. Avrupa arşivlerinde yer alan sömürgecilik dönemine ait çok sayıdaki belge dışında Afrika ile ilgili başta İstanbul'da Osmanlı Arşivi olmak üzere Mısır, Fas, Hindistan ve Çin gibi ülkelerin arşivlerinde birinci elden kaynak niteliğine sahip belgeler mevcuttur. Özellikle Osmanlı Arşivi yeteri kadar incelenmeden bu kıtanın tarihindeki bazı boşluklar doldurulamayacaktır.

Sahrâaltı Afrika'sında müslüman tarihçilerin hakkında ilk bilgi verdikleri yer altın ülke diye niteledikleri tarihî Gâne Sultanlığı'dır. Burayla ilgili bilgi ilk defa Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî (ö. 190/806) tarafından kaydedilir. Ardından Ya'kûbî'nin *Târih* ve İbnü'l-Fakih'in *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserlerinde Bilâdügâne hakkında az da olsa bazı mâlûmata rastlanırken daha sonra Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin *Mürücü'z-zeheb*'i, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i, Şerîf el-İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müşâk*'i ve İstahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inde Bilâdüssûdan hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Şerîfî *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*'de, Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*'da, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvî'nin *Âşârü'l-bilâd*'da, İbn Saïd el-Mağribî *Baştü'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*'da (*Coğrafyâ fi'l-ekâlimi's-seb'a*), Ebû'l-Fidâ *Takvîmü'l-büldân*'da, İbn Fazlullah el-Omerî *Mesâlikü'l-eb-şâr*'da, İbn Battûta *er-Rihle*'de Afrika'nın çeşitli bölgelerine dair geniş bilgi verirken Kalkaşendî *Şubhu'l-a'sşâ*'da Mali, Sûsû, Gâne, Kavkav ve Tekrûr hakkında oldukça zengin mâlûmat aktarır. İbn Haldûn'un *el-İber* adlı eseri Afrika tarihiyle ilgili temel kaynakların başında gelir. Eserinde Mağrib'i çevreleyen Sudan sultanlıklarına özel bir bölüm ayıran İbn Haldûn Gâne, Sûsû, Mali gibi mahallî hânedanları ayrıntılı biçimde anlatır.

Bilâdüssûdan'dan bahseden ve Arapça yazılan müstakil kitaplar Afrika'nın tarihi hakkında birer hazine niteliğindedir. Bunların başında Malili tarihçi Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'nin *Târihu's-Sûdân*'ı gelmektedir. Yine aynı ülkeden fakih ve tarihçi Mahmûd Kâ't'ın *Târihu'l-Fettâş*

TARİH

fi aḥbâri'l-büldân ve'l-cüyûş ve ekâbiri'n-nâs adlı eseri (Fr. trc. O. Houdas – M. Delafosse, Paris 1964) kısaca Askîya denilen müslüman sultanların idaresindeki Songay tarihine ağırlık vermektedir. Tinbüktü paşalığının 1000-1150 (1592-1737) yılları arası tarihine dair anonim *Dîvânü'l-mülûk fi selâṭini's-Sûdân*, adı bilinmeyen bir müellif tarafından *Tezkiretü'n-nisyân fi aḥbâri mülûki's-Sûdân* ismiyle (Fr. trc. O. Houdas, Paris 1899-1901) biyografik bir eser şeklinde düzenlenmiştir. Doğu Afrika bölgesi tarihine dair günümüze ulaşan nâdir eserlerin başında *es-Selve fi aḥbâri Kilve* yer almaktadır (nşr. Muhammed Ali es-Salîbî, Maskat 1405/1985). Afrika'nın merkeziyle ilgili en önemli yazma eseri, Dierk Lange *Le diwan des sultans du [Kanem] Bornu: Chronologie et historie d'un royaume africain: de la fin du Xe siècle jusqu'à 1808* adıyla neşretmiştir (Frankfurt 1977). Nijerya Fûlânî Devleti'nin kurucusu Osman b. Fûdî'nin mücadelesi, faaliyetleri ve Sokoto halifeliği etrafında XIX ve XX. yüzyıllarda birçok eser kaleme alınmıştır. Fûdî'nin oğlu Muhammed Bello'nun *İnfâku'l-mey-sûr fi târihi bilâdi't-Tekrûr* adlı eseri meşhurdur. Genel anlamda Kuzey Afrika'daki tarikatlarla ilgili en geniş mâlûmatı, Octave Depont ve Xavier Coppolani *Les confreres religieuses musulmanes* adıyla kitap haline getirmişlerdir (Paris 1897). Kıtanın tarihiyle ilgili en uzun ömürlü akademik dergi, Fransız sömürgeciliği döneminde Cezayir Tarih Cemiyeti tarafından 1856-1962 yılları arasında toplam 106 cilt kesintisiz yayımlanan *Revue africaine*'dir. XIX. yüzyılda Batı Afrika'da yaşayan ve devlet adamlığı yanında mutasavvıf ve âlim kimliğiyle de öne çıkan el-Hâc Ömer'in *Beyânü mâ vaḳa'a* adlı eseri bu coğrafyanın tarihine belli ölçüde ışık tutmaktadır (haz. Sidi Mohammed Mahibou – Jean Louis Triaud, *Voilà ce qui est arrivé: Bayan ma waḳa'a d'al-Hâjji 'Umar al-Futî*, Paris 1983). Doğu Afrika'da hüküm süren Zengibar Sultanlığı'na bağlı kalarak Büyük Göller bölgesinde ilerleyip Tanganika gölünün batısında kendi müstakil devletini kuran Tippu Tip lakaplı Hâmid b. Muhammed el-Mürcebî biyografisini *Maisha ya Hamed bin Muhammed el Murjebi yani Tippu Tip* adıyla kaleme almış (nşr. ve İng. trc. W. H. Whiteley, Nairobi 1966, 1974), eserin Latin harfleriyle yazılan aslını H. Brode 1905 yılında, Fransızca tercümesini François Bontinck 1974'te Brüksel'de yayımlamıştır (*L'autobiographie de Hamed ben Mohammed el-Murjebi Tippu*

Tip 1840-1905). XX. yüzyılın başında Gineli tarihçi Şeyh Mûsâ Kamara'nın Dakar'daki Institut Fondamental d'Afrique Noir Kütüphanesi'ne devredilen 10.000 yazma eseri arasında yer alan *Zuhûrû'l-besâtin fi târihi's-Sevâdin* adlı kitabı Bilâdüssûdan tarihi hakkında ciddi eserlerden biridir.

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde yetişen coğrafyacıların eserleri de Afrika hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunlar arasında Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, İbnü'l-Fakih, İstahrî, Mes'ûdî, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî gibi âlimler Mağrib denilen Kuzey Afrika, Mısır'ın güneyinde Habeşistan adı verilen Kızıldeniz ile Nil nehri arasındaki bölge, Bilâdüzzenc denilen Doğu Afrika sahilleri ve özellikle Büyük Sahrâ çölünün güneyini çevreleyen Bilâdüssûdan bölgesine mutlaka değinmektedir. Seyahatnâmeler de Afrika tarihine ciddi anlamda kaynaklık etmektedir. Afrika tarihi konusunda birinci derecede kaynaklar arasında yer alan İbn Battûta'nın *er-Rihle* adlı eseri son derece zengin bilgiler içermektedir. Afrika'ya dair ikinci önemli seyahatnâme, Avrupalılar tarafından esir alındıktan sonra ismi Afrikalı Leon (Leon Africano) olarak değiştirilen Hasan el-Vezzân'ın yazdığı *Vaṣtû İfrikıyye*'dir. Hasan el-Vezzân'ın Batı Afrika hakkında, 1510 ve 1512-1514 yılları arasında iki defa Tinbüktü ve Çad'a giderek Mısır üzerinden dönerken gördüğü yerlerle ilgili aktardığı bilgiler son derece kıymetlidir. Evliya Çelebi'nin Mısır başta olmak üzere Kızıldeniz'in batı kıyıları, Nil havzası ve Somali kıyılarına kadar uzanan geniş coğrafi bölgeyle ilgili verdiği mâlûmat başka kaynaklarda bulunmamaktadır (Maria Teresa Petti Suma, "Il viaggio in Sudan di Evliya Çelebi", *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, sy. 14, N. S. 1964, s. 433-452).

İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı gibi genel biyografi eserlerinin yanında *Ṭabaḳâtü'l-Mâlikıyye*, *Ṭabaḳâtü's-Şâtiyye*, *Ṭabaḳâtü Ḥanetiyye*, *Ṭabaḳâtü Ḥanâbile*, *Ṭabaḳâtü's-Şûfiyye*, *Ṭabaḳâtü'l-eṭebbâ*, *Ṭabaḳâtü'l-hükemâ*, *Ṭabaḳâtü'l-luğaviyyîn ve'n-naḥviyyîn*, *Ṭabaḳâtü'l-kuḍât ve'l-fuḳahâ* gibi özel içerikli tabakat kitapları da Afrika tarihine önemli katkı sağlayan bilgiler içermektedirler. Bunların en meşhuru Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin Kuzey ve Kuzeybatı Afrika'ya mensup Mâlikî âlimlerinin biyografisine dair *Neylü'l-ibtihâc* adlı eseridir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk el-Burtulî'nin *Fethu's-şükûr fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i't-Tekrûr*unda (nşr. Mu-

ammed İbrâhim el-Kettânî – Muhammed Haccî, Beyrut 1401/1981) Batı Afrikalı âlimlerin biyografisine dair önemli bilgiler verilmektedir. Mısır'dan başlayarak Fas'a kadar uzanan bölgede Tolunoğulları, İhşidîler, Rüstemîler, İdrîsîler, Ağlebîler, Fâtımîler, Midrârîler, Hammâdîler, Zirîler, Eyyûbîler, Memlûkler, Murâbitlar, Muvahhidler, Merînîler, Vattâsîler, Abdülvâdîler, Sa'dîler, Hafsîler, Filâlîler ve Osmanlılar dönemi tarihçilerinin telif ettikleri çok sayıda eser kıtanın tarihine büyük katkı sağlamaktadır. Sahrâaltı Afrika'sında Gâne, Kânim-Bornu, Mali, Songay, Dârfûr, Func, Vedây, Harar, Zengibar, Sokoto ve Hevsâ devletleri gibi farklı coğrafyalarda hüküm süren mahallî sultanlıkların tarihleri hakkında son iki yüzyılda çok sayıda akademik çalışma yapılmış ve kıta tarihindeki birçok bilinmeyen dönem aydınlatılmıştır. Batı Afrika bölgesiyle ilgili Arapça kaynakları Joseph Cuoq *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique occidentale du XIIIe au XVIe siècle* adıyla müstakil kitap halinde bir araya getirmiştir (Paris 1975).

Avrupalılar içinde Afrika tarihiyle ilk ilgilenenler Portekiz Devleti adına eser yazan müellifler olup bunlar kıtanın batı, güney ve doğu sahillerine dair farklı eserler kaleme almıştır. Aralarında en eski çalışma olan, G. E. Zurara'nın 1454'te kaleme aldığı *Cronica de Guiné* adlı eser, yazarın kıtayı hiç görmeden üçüncü elden kaynaklardan yararlanarak derlediği bir çalışmadır. Venedikli Alvise da Cà Mosto bir tüccar sıfatıyla 1455 ve 1456 yılında gittiği Senegal hakkında İtalyanca eserinde bilgi vermiştir. Diogo Gomes 1495'te Afrika sahillerine yaptığı yolculukla ilgili bir seyahatnâme kaleme almıştır. İçlerinde en önemlisi olan Joao de Barros'un *Extractos da Asia* adlı eserinde (1552) oldukça ciddi bilgilere rastlanır. Sömürgecilikle birlikte Avrupalılar, kıtanın tamamına yakını hakkında önce müslüman âlimlerin Ortaçağ boyunca yazdıkları eserleri kendi dillerine tercüme ederek mâlûmat edinmiştir. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı istilasından sonra başlayan, Avrupalı seyyahların eserleri başta olmak üzere gittikçe uzmanlaşan, kısmen kıta yerlisi, çoğunluğu diğer kıtalardan akademisyenlerin araştırmaları da Afrika tarihine ciddi katkılar sağlamıştır. Bu dönemle birlikte Afrika tarihi farklı bölgeler dikkate alınarak incelenmeye başlanmıştır. Zengin tarihî geçmişine Mısır üzerine yapılan çalışmalar âdeta müstakil bir alan oluştururken Mağrib tarihi Cemil M. Ebû'n-Nasr'ın (Jamil M. Abun-Nasr)

A History of the Maghrib (Cambridge 1975) ve Abdullah Urvî'nin (Abdullah Laroui) *The History of the Maghrib: An Interpretive Essay* (Princeton 1977) başlıklı eserlerinde olduğu gibi bölgenin tarihî süreci içinde incelenmektedir. Sahrâaltı Afrika kıtanın büyük bir bölümünü teşkil etmektedir. Modern dönem tarihlerinde genelde Siyah Afrika diye isimlendirilen bu bölgenin tarihi hakkında ilk ciddi çalışmalar Alfred Le Chatelier'in *l'İslam dans l'Afrique occidentale* (Paris 1899) ve Paul Marty'nin 1917-1930 yılları arasında yayımladığı on üç ciltlik *Etudes de l'İslam* adlı eserlerdir. Müslümanlarla ilgilenen bir diğer Fransız olan Alphonse Goulliy *l'İslam dans l'Afrique occidentale française*'i kaleme almıştır (Paris 1952). Thomas Hodgkin'in *Nigerain Perspectives, An Historical Anthology* adlı eseri (1960) Afrika tarihçiliği için bir model oluşturmuştur. Joseph Ki-Zerbo'nun *Histoire de l'Afrique noire d'hier à demain* (Paris 1978), Catherine Coquery-Vidrovitch'in *Histoire des villes d'Afrique noire des origines à la colonisation* (Paris 1993) ve Elikia M'Bokolo'nun *Afrique noire: Histoire et civilisation du XIXe siècle à nos jours* (Paris 2004) gibi eserleri önemli akademik çalışmalar arasında yer almaktadır.

Afrika toplumları arasında en kapsamlı araştırmalar müslümanlar üzerine yapılmaktadır. İslâmiyet'in bu kıtada yayılışından günümüze kadar sosyokültürel, dinî ve ekonomik hayatla ilgili çok sayıda araştırma yayımlanmıştır. Bunlar arasında J. Spencer Trimingham'in *Islam in the Sudan* (Oxford 1949), *Islam in Ethiopia* (Oxford 1952), *A History of Islam in West Africa* (Oxford 1962), *The Influence of Islam upon Africa* (London 1968), *Islam in East Africa* (Oxford 1971), J. C. Froelich'in *Les musulmans d'Afrique noire* (Paris 1962), Joseph Cuoq'un *Les musulmans en Afrique* (Paris 1975) ve *Histoire de l'islamisation de l'Afrique de l'ouest des origines à la fin du XVIe siècle* (Paris 1984), Vincent Monteil'in *l'İslam noir* (Paris 1980), Nehemia Levtzion ve Randall L. Pouwels'in editörlüğünde neşredilen *The History of Islam in Africa* (Ohio 2000) gibi yüzlerce araştırma kitabı bulunmaktadır. 1987'de ilk sayısı yayımlanan *Islam et sociétés au sud du Sahara*, R. S. O'Fahey'in hazırladığı *Arabic Literature of Africa I: The Writings of Eastern Sudanic Africa to c. 1900* (Leiden 1994), John O. Hunwick'in hazırladığı *Arabic Literature of Africa II: The Writings of Central Sudanic Africa* (Leiden 1995)

ve *Sudanic Africa: A Journal of Historical Sources* (Bergen 1990) gibi dergiler, bilhassa Sahrâaltı Afrika'sındaki müslüman toplumların tarihî süreçlerinin aydınlatılmasına önemli katkı sağlamaktadır.

Avrupa'daki Afrika'ya dair çalışmaların zenginliği yanında Osmanlılar'ın Afrika'da dört asrı bulan hâkimiyetleri henüz yeterli kadar incelenip aydınlatılmamıştır. Bu konuda sınırlı sayıda eser arasında Aziz Samih İter'in *Şimali Afrika'da Türkler* (I-II, Ankara 1936-1937), Ercüment Kuran'ın *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti: (1827-1847)* (İstanbul 1957), Abdurrahman Çaycı'nın *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti: 1858-1911* (Erzurum 1970) ve Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti ile* (İstanbul 1974) sınırlı denecek kadar azdır. Tunuslu tarihçi Abdülcelil Temimî'nin *Recherches et documents d'histoire maghrebine: l'Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816-1871)* (Tunis 1980) ve Faslı tarihçi Abdurrahman el-Müdden'in editörlüğünde yayımlanan *el-'Osmâniyyûn fi'l-Meğârib min hilâli'l-erşifâti'l-mahalliyeh ve'l-mütevassıta* (Rabat 2005) bu alandaki eksikliği gideren eserlerdir.

Avrupalı seyyahların XIX. yüzyıl öncesinde sınırlı da olsa Afrika ile ilgili kaleme aldıkları önemli seyahatnâmeler vardır. Bunlar arasında Joao de Barros'un *Da Asia* (1552), Olfert Dapper'in *Description of Africa* (1668), Mungo Park'ın *Travels in the Interior Districts of Africa: Performed in the Years 1795, 1796, and 1797*, René Caillié'nin *Travels through Central Africa in Timbuctoo* (1830), Tınbüktü'de doğduktan sonra esir alınıp Jamaika'ya götürülen ve burada Edward Donnellan adıyla vaftiz edilen Ebû Bekir es-Siddîk'in kölelik öncesi hâtıralarını kaleme aldığı, Arapça aslı kaybolmakla birlikte İngilizce'si 1836'da *Journal of the Royal Geographical Society*'de yayımlanan eseri, Heinrich Barth'ın *Travels and Discoveries in North and Central Africa* (1857-1858), Henri Duveyrier'in *L'exploration du Sahara: Les touaregs du nord* (1864), Batı Afrikalı James Africanus Horton'un *West African Countries and Peoples* (1868), Gustave Nachtigal'ın *Sahara und Sudan* (1879-1889), Maurice Delafosse'nin üç ciltlik *Haut-Sénégal Niger* (1912) ve George McCall Theal'in on bir ciltlik *History of South Africa (1892-1919)* adlı eserleri sayılabilir.

Afrikaclar diye adlandırılan Afrika uzmanları tarafından ilk defa 1962 yılında düzenlenen uluslararası kongre, bu alanda araştırma yapanları bir araya getirecek kıta tarihinde yeni bir başlangıç oluşturmuş, Gana Üniversitesi'nin bu faaliyetine Afrikalılar yanında dünyanın farklı ülkelerinden yaklaşık 450 kişi katılmıştır. Avrupa sömürgeciliği döneminde şekillenen ve kıta ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ettikleri yıllarda giderek büyük gelişme gösteren Afrika araştırmaları alanında Avrupa ve Amerika üniversitelerinde çok sayıda enstitü ve araştırma merkezi açılmıştır. Buralarda görev yapan binlerce araştırmacı Afrika tarihine büyük katkılar sağlamaktadır. İdarecileri ve aslı üyelerini yalnız Afrika tarihçilerinin meydana getirdiği, kıta dışından olanların ise sadece gözlemci olarak katılabildikleri Afrika Tarihçileri Cemiyeti (Association of African Historians-[AAH]) kuruluşundan bugüne kadar dört uluslararası kongre düzenlemiştir ve daha özgün araştırmaların yapılmasına öncülük etmektedir. Kongrelerde sunulan tebliğler basılmaktadır. *Afrika Zamanı* adıyla yayımlanan bülteni cemiyetin faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.

UNESCO tarafından Afrika tarihi konusunda uzmanlara hazırlatılarak Fransızca ve Arapça olarak tamamı sekiz cilt halinde yayımlanan eserin ilk cildi Afrika tarihçiliği ve kaynaklarına ayrılmış olup diğer ciltleri kıtanın bilinen tarihî süreçlerini başlangıçtan günümüze kadar genel Afrika tarihi *Histoire générale de l'Afrique: Târihu İfrikıyye'l-'âm* adıyla ele almaktadır. Cambridge Üniversitesi'nin hazırladığı, 1997-2000 yılları arasında sekiz cilt olarak neşredilen *The Cambridge History of Africa* adlı eser de kıta tarihine önemli katkı sağlamıştır. 1990'da on iki cilt halinde neşredilen *Les africains* adlı eserde kıta tarihinin önde gelen şahsiyetlerinin hayatı makaleler şeklinde yer almaktadır. Mark R. Lipschutz ve R. Kent Rasmussen'in *Dictionary of African Historical Biography* adlı ortak çalışması, başlangıçtan günümüze Afrika tarihinde etkili olan şahsiyetler hakkında ansiklopedik bilgi vermektedir. İlk defa 1973 yılında Paris'te yayımlanan *Grand atlas du continent africain*, ile *Cultural Atlas of Africa* (Oxford 1981) ve 1985 yılında Londra'da yayımlanan *Historical Atlas of Africa* (London 1985) genel anlamda kıtanın fizikî, beşerî ve kültürel coğrafyasıyla ilgilidir.

TARİH

XXI. yüzyıla girilen bir dönemde Afrika tarihine dair kaynaklar tam olarak ortaya konulamamıştır. 2-4 Aralık 1999'da Roma'da tertiplenen, Doğu Afrika'da İslâm konusunda yeni kaynakların ele alındığı ilmi toplantıda sunulan tebliğler bunu açıkça göstermektedir (*Islam in East Africa: New Sources*, Roma 2001). Khamis S. Khamis'in "The Zanzibar National Archives" (s. 17-25), Abdüşşerîf'in (Abdull Sheriff) "The Records of the Wakf Commission as a Source of Social and Religious History of Zanzibar" (s. 27-45), Elio Lodolini'nin "Fonti per la storia dell'Africa Orientale sino al 1920 negli Archivi italiani" (s. 99-118), Frederico Cresti'nin "Bref aperçu des documents concernant les territoires de l'Afrique orientale concervés dans les archives de la Congrégation de Propaganda Fide (XVIIe-XIXe siècles)" isimli tebliğleriyle (s. 119-141) Manuel Lobato ve Eduardo Medeiros'un "Mouros, islamizados e bañeanes. Portuguese Historiography and Archival Sources on East African Muslim Communities. A Tentative Checklist" (s. 143-173) ve Mark Horton'un "The Islamic Conversion of the Swahili Coast, 750-1500: Some Archaeological and Historical Evidence" (s. 449-469) adlı bildirileri Doğu Afrika tarihi kaynakları hakkında genel bilgi vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

B. Davidson, *The African Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times*, New York 1964; K. O. Dike, "The Importance of African Studies", *The Proceedings of the First International Congress of Africanists*, London 1964, s. 19-28; a.mf., "The Study of African History", a.e., s. 55-67; M. J. Herskovits, "The Development of Africanist Studies in Europe and Africa", a.e., s. 29-45; V. Monteil, *l'Islam noir: Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1980, s. 21-28; J. Ki-Zerbo, "Introduction générale", *Histoire générale de l'Afrique*, Paris 1984, I, 21-43; a.mf. – B. Hama, "Place de l'histoire dans la société africaine", a.e., I, 65-76; J. D. Fage, "L'évolution de l'historiographie de l'Afrique", a.e., I, 45-63; P. D. Curtin, "Tendances récentes des recherches historiques africaines et contribution à l'histoire en général", a.e., I, 77-95; H. Djait, "Les sources écrites antérieures au XVe siècle", a.e., I, 113-136; I. Hrbek, "Sources écrites à partir du XVe siècle", a.e., I, 137-166; *Les africains* (ed. Ch. A. Julien v.dğr.), Paris 1990, I-XII; Nebîle M. Hasan, *Fî târîhi'l-İfrîkiyye'l-İslâmiyye*, İskenderiye 2007, s. 9-47; Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskeleyinin Konumu (1265-1334/1849-1916)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, İstanbul 2001, s. 109-134; a.mf., "Türk Akademik Araştırmalarında Fakir Bir Alan: Osmanlı Afrika'sı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, İstanbul 2003, s. 513-528; J. O. Hunwick, "Ta'rikh", *El²* (Fr.), X, 320-322; G. S. P. Freeman-Grenville, "Ta'rikh", a.e., X, 322-323.

AHMET KAVAS

Endülüs. Genel Tarihler. Endülüs'te tarih yazıcılığı Doğu İslâm dünyasındaki çalışmalarından etkilenerek III. (IX.) yüzyılda başlamış, bu etkilenme özellikle bölgeye gelen bazı Mısırlı muhaddisler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Genel tarih alanında eser kaleme alan ilk Endülüslü tarihçi diye bilinen İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/853) günümüze kısmen ulaşmış ve son bölümü muhtemelen öğrencileri tarafından eklenmiş olan *Kitâbü't-Târîh*'i dünya tarihi mahiyetinde en eski metinlerden biri olup üslûp ve metot bakımından Doğu İslâm tarih yazıcılığının özelliklerini taşır. Eserde dikkat çeken hususlardan biri Endülüs'e dair haberlerin menkıbevi, efsanevi, yarı efsanevi anlatımlarla iç içe bulunması ve esas itibarıyla Endülüs tarih yazımı geleceğinin oluşmasında önemli rol oynayan Leys b. Sa'd ve İbn Vehb gibi Mısırlı râvilerden nakledilmesidir. Buna rağmen eser Endülüs tarih yazıcılığının ortaya çıkış sürecinde önemli bir aşama sayılır.

Endülüs'te tarih yazıcılığı özellikle IV. (X.) yüzyılda ilk özgün eserlerini vermeye başlamıştır. Bunda Râzîler ailesi diye bilinen baba, oğul ve torunun önemli rolü vardır. İbn Müzeyn (Muhammed b. İsa b. Müzeyn), baba Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin telif ettiği *Kitâbü'r-Râyât* adlı eseri 471'de (1078) gördüğünü söyler ve ondan bazı nakillerde bulunur. Endülüs'e yerleşen Arap kabileleri hakkında yazılmış ilk eser olan bu kitap sonraki müelliflerin ana kaynağını meydana getirmiştir. Onun Endülüs tarih yazıcılığının kurucusu sayılan (*El²* [İng.], X, 283) oğlu Ahmed b. Muhammed er-Râzî, bu sıralarda Endülüs âlimlerinin rağbet etmediği tarih alanında yazdıklarıyla bir çığır açmıştır. Endülüs tarihçiliği için bir model teşkil eden Ahmed er-Râzî, *Aḥbâru mülûki'l-Endelüs* adını taşıyan eserinde olayları birbiriyle âhenkli şekilde ve bir bütün halinde tanzim etmek suretiyle Endülüs'te tarih yazımının kurallarını belirlemiştir. İbn Habîb'in *Kitâbü't-Târîh*'inde geçmişteki olayların yanı sıra gelecekle ilgili kehanetlere ve fiten haberlerine yer verilmesine karşılık Ahmed er-Râzî yalnız eski hadiseleri anlatmakla yetinmiştir. Ayrıca kendisinden öncekilere rastlanmayan biçimde tarihine İber yarımadasının coğrafyasına dair uzun bir mukaddime ile başlamıştır. Sonraki kitaplarda yer alan iktibaslar ve hulâsalarından anlaşılacağına göre ardından İspanya'nın Romalılar ve Vizigotlar dönemindeki tarihine değinmiş ve eserini tamamladığı zamana kadar gelen Endülüs tarihini yıllara göre ele almıştır. Onun oğlu İsa er-Râzî'nin bu eseri babası-

nın bıraktığı yerden Endülüs Emevî Halifesi II. Hişâm dönemine kadar (976) getirdiği anlaşılmaktadır. İbn Hayyân ve Ahmed b. Muhammed el-Makkarî günümüze ulaşmayan bu eserden faydalanmıştır.

Râzîler ailesinden sonra Endülüs'te tarih yazıcılığı çalışmaları hız kazanmış ve yeni eserler kaleme alınmıştır. Bu hususta yöneticilerin desteği etkili olmuştur. Nitekim II. Hakem'in bazı tarihçileri savaşlardan muaf tuttuğu, bazılarını önemli görevlere tayin ettiği bilinmektedir. Halifenin himayesine mazhar olan tarihçiler arasında İbnü'l-Kütiyye, Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk, İbn Ferec el-Ceyyânî ve Arîb b. Sa'd sayılabilir. Hâcib İbn Ebû Âmir el-Mansûr, hıristiyanlara karşı düzenlediği seferler esnasında tarihçileri de beraberinde götürmüştür. Endülüs toplumuna yeni katılan sakâlibe, III. Abdurrahman zamanında (912-961) kazandığı nüfuza paralel olarak kendi zümrelerini öne çıkaran ve savunan eserler kaleme almıştır. Bu dönemde Taberî'nin *Târîh*'ine zeyil yazıp aynı zamanda eseri ihtisar eden Arîb b. Sa'd çalışmasına kendi dönemine kadar Endülüs tarihini de eklemiştir. İbnü'l-Kütiyye bir bölümü günümüze ulaşan, Endülüs'ün fetih ve tarihi konusunda Belâzûrî'nin *Fütûḥu'l-büldân*'ından sonra en eski kaynak sayılan *Târîhu İftitâḥi'l-Endelüs* adlı eserinde Endülüs'ün fetihden Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman'ın saltanatının sonuna kadar (912) gelen dönemini ele almıştır. İbnü'l-Kütiyye'nin bu çalışmasında daha çok kendi soyu olan Gotlar ve mevâlî ile ilgili olaylara ağırlık verdiği, Araplar'a karşı Got krallarını övdüğü görülmektedir. Târik b. Ziyâd'ın İspanya'ya geçişinden (92/711) başlayarak III. Abdurrahman devrinin sonuna kadar gelen bir başka umumi tarih müellifi meçhul *Aḥbâr Mecmû'a*'dır. Eserin dil ve üslûp farklılıkları sebebiyle birden fazla kişinin kaleminden çıktığını söylemek mümkündür. *Aḥbâr*, bilhassa Araplar'la ilgili haberler üzerinde durulması ve mitolojik öğelere itibar edilmemesiyle dikkat çekmektedir. İbn Ferec el-Ceyyânî, *Târîhu'l-müntezin (ve)l-kâ'imîn bi'l-Endelüs ve aḥbârihim* adlı eserinde Endülüs'teki ayaklanmaları ele almıştır. Endülüs'te tarih yazıcılığı büyük ölçüde bu ülkenin tarihi üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk'ın *Târîhu İfrîkiyye*'si örneğinde görüldüğü gibi diğer bölgelerin tarihiyle ilgili eserler de kaleme alınmıştır.

V. (XI.) yüzyılda Endülüs Emevîleri'nin yıkılmasıyla tarihçiler daha özgür bir ortamda kavuşmuş, geçmişe yönelik daha eleş-